

beyde geniş imkânlarla ve güçlü bir nüfuzla sahipti. Nitekim Hârûnürreşid'in çevresinde yaşanan olayları konu edinen Bağdat menşeli "binbir gece masalları"nın önemli kahramanlarından biri olarak tarihe geçmiştir. Başta Ebû Yûsuf olmak üzere zamanının âlim, edip ve sanatkarlarıyla iyi ilişkiler kurmuştu ve onların meclislerinde bulunmaktan büyük zevk alırdı. İbn Hallikân, çok dindar olan Zübeyde'nin 100 kadar hâfız câriyesi bulunduğunu ve sarayından dışarıya "arı kovarı gibi" Kur'an sesleri yayıldığını kaydeder (*Vefeyât*, II, 314).

Ülkenin çeşitli bölgelerinde kendisine verilen iktâ arazi ve akarlardan aldığı payın yanında babasından kalan miras dolayısıyla önemli bir servete sahip olan Zübeyde muhtaçlara, sâlihlerle, ilim adamlarına, hekimlere ve sanatkarlara bol ihsanlarda bulunmuş. Bağdat yanında İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Mekke ve Medine'de çeşitli imar faaliyetlerinde bulunduğu gibi 3 milyon dinar harcayarak Kûfe-Mekke yolunu yaptırmış, daha sonra bu tarihî kervan yolu Derbizübeyde adıyla anılmıştır. Aynı şekilde 213 (828) yılında 1,7 milyon miskal altınla Tâif yolu üzerindeki Tâd dağının eteğinden çıkan suyu Arafat'a getirtmiş, burada yapılan havuzla çevreye taksim edilmiş, kalan su kanallarla Mekke'ye ulaştırılmış ve bu su yolu Aynizübeyde adıyla meşhur olmuştur. Ayrıca Tebriz'in imarında önemli oranda katkıda bulunmuştur (Müstevfi, s. 75; *TA*, XXXI, 17). Tebriz'de günümüze ulaşan en önemli tarihî eser olan ve Zübeyde Hanım adına inşa edilen cami bu esnada yapılmış olmalıdır. Amanos dağlarında Belen Geçidi girişinde konak yeri olan Bağrâs'ta bir aşevi kurdurmuş, Bağdat'ta biri Dicle kenarında hilâfet saraylarına yakın bir yerde, diğeri şehrin kuzeyindeki Katîa'da bulunan iki cami yaptırmıştır. Hamdullah el-Müstevfi, Zübeyde'nin Kâşân'ı âdeta yeniden kurarcasına imar ettiğini kaydeder (*Nüzhetü'l-kulûb*, s. 67).

#### BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 258, 417, 473; İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-sü'arâ'* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Kahire 1375/1956, s. 246; Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), VIII, tür.yer.; IX, 287; Mes'ûdî, *Mürâcü'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 351, 363-364, 397, 402, 423-424; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Ahbârü'n-nisâ'* fi *Kitâbi'l-Eğâni* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1409/1988, s. 24-25; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 397; V, 572; VI, 122, 207, 216, 225, 240, 260, 289-290, 395, 420; IX, 577; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 314-317, 351; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 210-211; Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 67, 75, 166; Ebû'l-Fidâ İbn Ke-

sir, *el-Bidâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Cize 1418-19/1998, XIII, 403, 562, 585, 626, 641; XIV, 19, 31, 36, 41-42, 48-50, 52, 77, 89, 106, 180, 202-204; Yâsin b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî el-Mevsilî, *er-Rauzatü'l-feyhâ' fi te-vârihi'n-nisâ'* (nşr. İmâd Ali Hamza), [baskı yeri yok] 1987 (ed-Dârü'l-âlemiyye), s. 354-357; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ili'l-Arab fi 'uşûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye), III, 313-315; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 17-30; N. Abbott, *Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Hârûn al Rashîd*, London 1986, s. 137-264; Vefâ M. Ali, *Nüfûzü'n-nisâ' fi'd-devleti'l-İslâmiyye fi'l-İrâk ve Mısr*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 25-35; G. R. D. King, "Settlement in Western and Central Arabia and the Gulf in the Sixth-Eighth Centuries A.D.", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. G. R. D. King – A. Cameron), Princeton 1994, s. 195-200; Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ' mine't-târîh*, Dimaşk 1418/1997, s. 301-344; *Binbir Gece Masalları: Resimli Ay Çevirisi* (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 2007, s. 128-138; Kadir Kan, "Emîretü'l-mü'minîn Zübeyde binti Câfer", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XI/2 (2011), s. 167-198; "Tebriz", *TA*, XXXI, 17; K. V. Zetterstéen, "Zübeyde", *İA*, XIII, 634; Renate Jacobi, "Zubayda bt. Dja'far", *El<sup>2</sup>* (Ing.), XI, 547-548.

 GÜLGÜN UYAR

### ZÜBEYDÎ, Ebû Bekir

(أبو بكر الزبيدي)

Ebû Bekr Muhammed  
b. el-Hasen b. Abdillâh  
b. Mezhic ez-Zübeydî  
(ö. 379/989)

Endülüslü

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

316 (928) yılında İşbîliyye'de (Sevilla) doğdu, burada yetişti ve burada meşhur oldu. Yemen'in büyük kabilelerinden Zübeyd'e mensuptur. Dedeleri Yemen'den Humus'a, oradan da İşbîliyye'ye hicret etmiştir. Zübeydî, Arap dili ve edebiyatı alanında ismini duyurunca Endülüslü Emevî Halifesi II. Hakem tarafından hilâfet merkezi Kurtuba'ya (Cordoba) davet edildi. Burada halifenin oğlu veliaht II. Hişâm'ın özel hocalığını yaptı, bu vesileyle büyük imkânlarla kavuştu. Ayrıca ilmini geliştirmek için uygun bir ortam buldu. Kendisinden lugat ve şiir konularında faydalandığı dönemin otoritesi Ebû Ali el-Kâlf başta olmak üzere muhaddis Kâsım b. Asbağ, Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadeff'den; nahiv âlimi Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî, Saîd b. Fahlûn b. Saîd ile kendi babasının talebeleri olan İbnü'l-Bâcî el-İşbîlî (Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Şerîa) ve İbnü'l-Kütîyye el-İşbîlî'den yararlandı. Aralarında büyük lugat âlimi İbn Sîde'nin babası İsmâil b. Sîde, Arap dili ve edebiyatı âlimi Vezir İbn Ebû Ubeyde (Hassân b. Mâlik), Ubâde b. Mâ-

üşsemâ, Vezir İffîfî (İbnü'l-İffîfî), lugat âlimi Temmâm b. Gâlib (İbnü't-Teyyân) ve kendi oğulları Ebû'l-Kâsım Ahmed ile Ebû'l-Velîd Muhammed'in bulunduğu öğrenciler yetiştirdi. II. Hakem'in vefatı üzerine (366/976) yerine geçen oğlu II. Hişâm, Zübeydî'yi Kurtuba kadılığına tayin etti, ardından emniyet güçlerine (şurta) başına getirdi. Daha sonra memleket özlemi çektiği için İşbîliyye kadılığına gönderdiği Zübeydî 1 Cemâziyelâhîr 379 (6 Eylül 989) tarihinde bu görevde iken vefat etti. Yöneticiler ve ilim adamlarıyla yakın ilişki kuran Zübeydî, zamanında ilmî meselelerin çözümünü hususunda kendisine başvurulacak bir kişi olmuş, Endülüslü'te IV. (X.) yüzyılın en büyük dil bilginlerinden kabul edilmiştir. Müstakil bir divanı bulunmamakla birlikte kaynaklarda şiirlerinden örnekler yer verilmiştir (Seâlibî, II, 71-72).

**Eserleri. 1.** *el-Vâzih fi 'ilmi'l-Arabiyye*. Arap gramerini yalın biçimde veciz bir üslûpla anlatan, özellikle Endülüslü'te ilgi görmüş bir kitaptır (nşr. Emîn Ali es-Seyyid, Kahire 1395/1975; nşr. Abdülkerîm Halîfe, Amman 1382/1962, 1396/1976). Eser üzerine Abdullah b. Muhammed el-Eslemî şerh, Nihâd el-Mûsâ *el-Müstedrek 'alâ Kitâbi'l-Vâzih* adıyla zeyil yazmış (nşr. Abdülkerîm Halîfe, Amman 1978), Abdülkudûs el-Ensârî de *Ma'a Kitâbi'l-Vâzih* ismiyle eserin sunumunu, eleştiri ve analizini yaptığı bir telif ortaya koymuştur (Cidde 1407/1987). **2.** *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn. Tabakâtü'n-nahviyyîn, Tabakâtü'n-nühât, Tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* adıyla da zikredilen eser, Ebû'l-Esved ed-Düelî'den müellifin hocası Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî'ye kadar nahiv, lugat ve edebiyat alanında 296 kişinin hayatını ve eserlerini konu edinmiştir. En önemli kaynağı Ebû't-Tayyib el-Lugavî'nin *Merâtibü'n-nahviyyîn*'dir. II. Hakem'in emriyle 363-365 (974-976) yıllarında telif edilen eserde dil mektepleri âlimleri bazı tabakalara ayrılmış, nahivcilerle lugatçılar ayrı ayrı bölümlerde ele alınmış, Basra, Kûfe, Karaviyyûn ve Endülüslü dil mektepleri tek tek sayılıp başlangıçtan Zübeydî'nin dönemine kadar geçen pek çok müellif hakkında bilgi verilmiş, dilciler buldukları yerlere ve izledikleri metotlara göre tasnif edilmiş, bu arada ilmî şecereleri de kaydedilmiştir (nşr. Matteo, Roma 1919; kısmen nşr. Fritze Krenkow, *RSO*, VIII, Roma 1919-1920, s. 107-156; nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1952, 1373/1954, 1392/1973, 1984). **3.** *Muhtasarü'l-Ayn*. Arap dilinin ilk tam sözlüğü olan Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-*

ZÜBEYDÎ, Ebû Bekir

‘Ayn’ının muhtasarıdır. Zübeydî eserdeki bazı hataları düzeltmiş, bazı kelimeleri ait oldukları yerlere almış, atlanan kelimeleri ilâve etmiş, bu çalışmasıyla büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Süyûtî ve Sıddîk Hasan Han birçok kişinin bu eseri asil metne tercih ettiğini belirtir. Bazı âlimlerse asil metinde bulunan Kur’an şevâhidi ile Arap şiiirlerinin sahihini *Muhtaşarü'l-‘Ayn*’a almayı kaynağını bozduğu iddiasıyla Zübeydî’yi eleştirmiştir (nşr. Allâl el-Fâsî – Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Rabat, ts.; nşr. Salâh Mehdî el-Fertûsî, Bağdat 1991; nşr. Nûr Hâmid eş-Şâzilî, I-II, Beyrut 1417/1996). 4. *İstidrâkû'l-ğala’ el-vâkı’ fi Kitâbi'l-‘Ayn*. Bu eserin *Muhtaşarü'l-‘Ayn* ile aynı olduğu ileri sürülmüşse de burada *Kitâbü'l-‘Ayn*’da mevcut bazı hatalar düzeltilmiştir. Zübeydî hataların sözlüğe Halîl’in halefleri tarafından sokulduğunu belirtmektedir (nşr. Abdülalî el-Vedgîrî – Salâh Mehdî el-Fertûsî, Dimaşk 1999, 2003). Öte yandan Zübeydî’ye nisbet edilen *el-Müstedrek ‘alâ Kitâbi'l-‘Ayn* (Rabat, el-Mektebetü'l-Haseniyye, nr. 239) bu eserle aynı olmalıdır. Yine Zübeydî’ye izâfe edilen *el-Müstedrek mine’z-ziyâde fi’l-Bârî’ ‘alâ Kitâbi'l-‘Ayn*’da müellif Ebû Ali el-Kâlî’nin *el-Bârî’* adlı sözlüğünden yaptığı iktibaslarla *Kitâbü'l-‘Ayn*’ı tamamlamıştır. 5. *Laḥnû'l-‘avâm* (nşr. G. Krotkoff [Bull. Coll. Arts and sci.; II, Bağdat 1957, s. 183-196]; nşr. Ramazan Abdüttevâb, Kahire 1964, 1420/2000, nşr. Abdülazîz Matar, *Laḥnû'l-‘amme* adıyla, Küveyt 1968). Bazı kaynaklarda *Mâ yelḥanû fihî ‘avâmmü'l-Endelüs, Kitâbün fihî laḥnû'l-‘avâm* adıyla geçen eserde Endülüs halkının yanlış kullandığı kelimeler tahsih edilmiştir. Ebû İmrân Mûsâ b. Ali’nin yazdığı *Şerḥu Laḥni'l-‘amme li’z-Zübeydî* günümüze ulaşmamıştır. İbn Hişâm el-Lahmî el-İşbîlî’nin *el-Medḥal ilâ takvîmi'l-lisân ve ta’lîmi'l-beyân* adlı eserinin (nşr. José Pérez Lazaro, I-II, Madrid 1990) birinci bölümü Zübeydî’nin bu eserine reddiye olup Abdülazîz Matar tarafından yayımlanmıştır (MMA [Kahire], XII/2 [1386/1966], s. 21-90). Nâşirler, *Laḥnû'l-‘avâm*’ın yazma nüshalarında bulunmayıp sonraki lugatların bir kısmında Zübeydî’ye nisbet edilen kelimeleri kitabın sonuna eklemiştir. Zübeydî’ye ait *ez-Ziyâdât ‘alâ Kitâbi İşlâḥi Laḥni'l-‘amme* de neşredilmiştir (nşr. Abdülazîz es-Sâverî, Kahire 1415/1995). İbn Şüheyd, Zübeydî’nin bu konuda yazdığı iki kitabı *et-Tehzîb bi-muḥkemi’t-tertib: el-Cem‘ beyne Kitâbey Laḥni'l-‘amme* adıyla bir araya getirmiştir (nşr. Ali Hüseyin el-Bev-

vâb, Riyad 1420/1999). 6. *el-İstidrâk ‘alâ Sibeveyhi fi Kitâbi'l-Ebniye ve’z-ziyâdât ‘alâ mâ evradêhü fihî mühezzeben*. Kaynaklarda *Kitâbü'l-Esmâ ve’l-ef‘âl ve’l-ḥurûf, Ebniyetü Sibeveyhi, Ebniye fi Şerḥi Kitâbi Sibeveyhi, Ebniyetü Kitâbi Sibeveyhi, Ebniyetü'l-Kitâb* adıyla da geçen eserde Zübeydî, Sibeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında bulunmayan seksen sarf kalıbına yer verdiği gibi düzeltmeler de yapmıştır (nşr. Ignazio Guidi, *Kitâb al-İstidrâk di Abû Bakr az-Zubaydi*, Roma 1890; Bağdat 1971; nşr. Hannâ Cemîl Haddâd, Riyad 1407/1987; nşr. Râtib Hammûş, Dimaşk 2002). Adı bilinmeyen bir müellif, bundan yaptığı seçmeleri *Emsiletü'l-ebniye fi Kitâbi Sibeveyhi: Tefsîrû Ebi Bekr ez-Zübeydî* adıyla yayımlamıştır (nşr. M. Halîfe ed-Dennâ’, Beyrut 1996). Bunlardan başka Zübeydî’ye *Risâletü'l-İntişâr li’l-Ḥalîl, Kitâbü Basti’l-Bârî’ (li’l-Ḥâlî), er-Red ‘alâ İbn Meserre / Hetkü sûtürî’l-mülhîdîn* (sûfî-filozof İbn Meserre’ye ve taraftarlarına reddiyedir), *Aḥbârü’l-fuḥahâ’i’l-müte’ahḥîrin min ehli Kurtuba, el-Gâye fi’l-‘arûz, et-Taḥrîz, el-İhtişâr min Şaḥîhi’l-Buḥârî* (Tunus’ta bir yazmasının bulunduğu kaydedilmektedir) gibi eserler de nisbet edilmektedir.

## BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Faradî, *Târîḥu ‘ulemâ’i’l-Endelüs* (nşr. Francisco Codera y Zaidin), Madrid 1891, I, 383; (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire 1373/1954, II, 92; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetimetü’d-dehr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1375/1956, II, 71-72; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 221-222; Humeydî, *Cevzetü’l-muḥtebis* (nşr. M. Tâvî et-Tancî), Kahire 1372/1952, s. 20, 43-45; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 346-347; Dabbî, *Buḡyetü’l-mültemis*, s. 56-57; Yâkût, *Mu‘cemü’l-üdeba’*, XVIII, 179; İbnü’l-Kiftî, *İnbâhü’r-ruwât*, III, 108-109; İbn Hallikân, *Vefeyât* (Abdülhamîd), IV, 7; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I, 255-256; İbn İzâri, *el-Beyânü’l-muğrib*, II, 62; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, Dimaşk 1959, II, 813; Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû’l-muğzeb*, Kahire 1351/1932, s. 263-264; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’n-nühât ve’l-luğaviyyîn* (nşr. Muhsin Gıyâz), Necef 1974, s. 88-89; Süyûtî, *Buḡyetü’l-vu‘ât*, I, 84-85; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefḥu’l-ḥîb* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1367/1949, V, 24, 152-154; VI, 66; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 203; Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü’l-luğaviyye fi’l-Endelüs*, Beyrut 1967, s. 123-165; Ni‘met Rahîm el-Azzâvî, *Ebû Bekir ez-Zübeydî el-Endelüsî ve âşârühü fi’n-naḥv ve’l-luğa*, Bağdat 1395/1975, tür.yer.; Ermin Ali es-Seyyid, “Ebû Bekir ez-Zübeydî”, *Âdâbü’r-Râfideyn*, I, Musul 1971, s. 123-150; Salâh Mehdî el-Fertûsî, “‘Alâkatü Muhtaşari’l-‘Ayn li-Ebî Bekr ez-Zübeydî bi-Kitâbi’l-‘Ayn”, *MMİr.*, XXXIX/1 (1988), s. 234-244; R. Sellheim, “al-Zubaydi”, *EI<sup>2</sup>* (İng.), XI, 548-549; Tefvîk Ferîre, “ez-Zübeydî”, *Mv.AU*, II, 58-60.



HALİT ZEVALSİZ

## ZÜBEYDÎ, Muhammed b. Velîd

(محمد بن الوليد الزبيدي)

Ebû'l-Hüzeyl Muhammed b. Velîd  
b. Âmir ez-Zübeydî  
(ö. 148/765)

## Humus kadısı ve muhaddis.

Abdûmelik b. Mervân’ın hilâfeti döneminde (685-705) doğdu. Nâfi’, İbn Şihâb ez-Zührî, Mekhûl b. Ebû Müslim, Amr b. Şuayb, Saîd b. Ebû Saîd el-Makbûrî, Âmir b. Abdullah b. Zübeyr ve Sa’d b. İbrâhim gibi hocalardan ilim tahsil etti. Kendisinden Evzâî, Şuayb b. Ebû Hamza, Ferec b. Fedâle, Yemân b. Adî, Bakıyye b. Velîd, Muhammed b. Harb, İsmâil b. Ayyâş ve Mesleme b. Ali’nin yanı sıra İbn Hacer el-Askalânî tarafından “meçhûlül-hâl” diye nitelenen (İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 625) kardeşi Ebû Bekir hadis rivayetinde bulundu.

Zübeydî, Hişâm b. Abdûmelik döneminde (724-743) hilâfet merkezi olan Rusâfe’de on yıl boyunca kendisinden ders aldığı Zührî’nin en güvenilir talebelerinden biri olup Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer, Ma’mer b. Râşid, Yûnus b. Yezîd el-Eyîfî, Ukayl b. Hâlid el-Eyîfî ve Şuayb b. Ebû Hamza ile birlikte bu ünlü hadis bilgininin birinci tabaka ashâbı arasında yer aldı (Hâris Süleyman ed-Dâri, s. 157). Kendisi de kısa bir süre Zührî’ye talebelik eden, ancak onun bazı rivayetlerini Zübeydî vasıtasıyla alan Evzâî’nin Zübeydî’yi Zührî’nin diğer talebelerinden üstün tutması onun anılan isimler içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Zübeydî, Zührî’nin derslerine en fazla devam eden dört talebesinden biridir ve hocasından naklettiği rivayetler Yahyâ b. Maîn’e göre Süfyân b. Uyeyne’nin rivayetlerinden daha kıymetlidir. Kendisi bizzat Zührî’nin takdirini kazanmıştır. Zührî ilim tahsil etmek amacıyla kendisine başvuran Muhammed b. Sâlim’e, “Sizin orada Zübeydî gibi biri varken niçin bana geliyorsunuz, o bendeki bütün ilimleri aldı” demiş, bir başka mecliste de kendisinden hadis dinleme imkânı bulamayanlara Zübeydî’ye gitmelerini tavsiye etmiştir. Zübeydî’yi Humus’un en büyük âlimi olarak tanıtan Zührî onu bütün Humuslular’dan üstün tutmuştur (İbn Asâkir, LVI, 194; Zehebî, *A‘lâmü’n-nübelâ’*, VI, 282). Zübeydî’nin vefat tarihi olarak 146 (763), 147 ve 149 yılları zikredilmekle birlikte yaygın kabule göre 148’de (765) vefat etmiştir. Birçok kaynakta yet-